

Slovenský národopis

3·4
36 · 1988

Na obálke: 1. strana: Neznámy autor, Jánošíkova družina. Prvá polovica 19. stor., kolorovaná oceľorytina. ULUV, Bratislava. Foto K. Šilinger. Na Slovensku jstevujú dve variácie grafik-ocelorytín so zbojníckym výjavom v zbierkových fondoch ULUV Bratislava a ZM Trnava, ktoré slúžili ako predlohy k maľbám na skle. Autorom alebo autormi sú domáci oceľorytci remeselnej úrovne, ktorí spracovali známu obrazovú kompozíciu na základe citenia empiru. Grafiky znázorňujú epický dej — prijímanie nového člena do zbojníckej družiny.

4. strana: Známky s jánošíkovským motívom, vydané v Československu pri príležitosti výročí ľudového hrdinu. Foto A. Mičuchová

Ako koncovky sú použité kresby Aleša Černého: Valašský odzemok — „obuškový“. Z výskumu Z. Jelínkovej 1964.

HLAVNÁ REDAKTORKA
Božena Filová

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Zora Vanovičová

REDAKČNÁ RADA
Ján Botík, Soňa Burlasová, Václav Frolec, Viera Gašparíková, Emília Horváthová, Soňa Kovačevičová, Igor Krištek, Milan Leščák, Ján Michálek, Ján Mjartan, Štefan Mruškovič, Viera Nosáľová, Antonín Robek, Peter Slavkovský, Viera Urbanová

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.cceol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

OBSAH

TRADÍCIE O ZBOJNÍCTVE V KULTÚRE
A HISTORICKOM VEDOMÍ NÁRODOV
ČESKOSLOVENSKA — K 300. VÝROČIU
NARODENIA JURAJA JÁNOŠIKA

ŠTÚDIE — MATERIÁLY

Úvod (Viera Gašparíková) . . .	399
Horváth, Pavel: Vznik a vývoj zbojníctva v slovenskej oblasti Karpát . . .	407
Gašparíková, Viera: Rozprávanie slovenského ľudu o zbojníkoch . . .	429
Klímová, Dagmar: Folklórni vyprávění o zbojníkch karpatské oblasti Moravy a Slezska . . .	453
Burlasová, Soňa: Slovenské ľudové piesne so zbojníckou tematikou . . .	469
Šrámková, Marta — Širovátka, Oldřich: Moravské a slezské písně o zbojníkch . . .	483
Důžek, Stanislav: Zbojnícké tance v slovenskej ľudovej tanečnej tradícii . . .	493
Jelínková, Zdenka: Zbojnícké ľudové tance na Moravě a ve Slezsku . . .	509
Profantová, Zuzana: Zbojnícka tematika v prislovnej tradícii na Slovensku . . .	519
Luther, Daniel: Zbojnícka motivika v slovenskom ľudovom divadle . . .	526
Ondrejka, Kliment: Detský folklór so zbojníckou tematikou v oblasti slovenských Karpát . . .	531
Čierna, Katarína: Zbojnícka tematika v ľudovom výtvarnom prejave na Slovensku . . .	543
Kraus, Cyril: Jánošík v poézii slovenského romantizmu . . .	563
Charous, Emil: Zbojníci v české literatuře . . .	572
Beneš, Bohuslav: Zbojník a zbojníctví v české pololidové literární produkci . . .	583

Čavojský, Ladislav: Postavy zbojníkov v slovenskej divadelnej tvorbe . . .	590
Kováč, Mišo A.: Postavy zbojníkov v slovenských a českých bábkových divadelných hrách . . .	594
Mihálik, Peter : Zbojnícka tematika v slovenskej filmovej tvorbe . . .	599

DISKUSIA

TEORETICKO-ANALYTICKÉ ŠTÚDIE
A MATERIÁLYFORMOVANIE SOCIALISTICKÉHO VEDOMIA
SÚČASNÉHO ČLOVEKA Z ASPEKTOV
ETNOGRAFIE A FOLKLORISTIKY

Filová, Božena: Úloha národopisnej vedy pri formovaní socialistického spoločenského vedomia . . .	618
Botík, Ján: Národopis a historicko-etnická identifikácia súčasného človeka . . .	625
Hlášková, Hana: Miesto povestovej tradície pri formovaní spoločenského vedomia . . .	628
Botíková, Marta: Úloha etnografie pri formovaní etnického vedomia Slovákov v zahraničí . . .	631

ROZHLADY

Kučma, Ivan: Národopisné bádanie v Matici slovenskej — k 125. výročí založenia . . .	633
Živoné jubileum PhDr. Viery Gašparíkovej CSc. (Milan Leščák) . . .	639
Jubileum PhDr. Ester Plickovej CSc. (Jarmila Paličková-Pátková) . . .	641
O činnosti seminára marxistickej metodológie pre mladých vedeckých pracovníkov pri Národopisnom ústave SAV (Zuzana Profantová) . . .	644

X. valné zhromaždenie Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV a vedecká konferencia Úloha národopisnej vedy pri formovaní spoločenského vedomia — Levice 1987 (Hana Hlôšková) 645
 Výstava „Jánošík v slovenskom výtvornom umení“ (Martin Mešša) 649

RECENZIE A REFERÁTY

V. Kopčan, Turecké nebezpečenstvo a Slovensko (Hana Hlôšková) 650
 L. Bačinský — J. Bakšay, Monografia Petrovan (Mikuláš Mušíka) 651
 J. Kočíš, Neznámy Jánošík (Peter Salner) 652
 J. Kočíš, Alžbeta Báthoryová a palatín Thurzo (Peter Salner) 652
 Narodna tvorčísť ta etnohrafija 1986 (Mikuláš Nevrlý) 653
 K. V. Kvitka, Vybrani statí (Mikuláš Mušíka) 655
 P. Janicka-Krzywda, Rok karpacki (Andrej Sulitka) 656
 B. A. Uspeňski, Kult św. Mikołaja na Rusi (Andrej Sulitka) 657
 B. Köpeczi, Une enquete linguistique et folklorique chez les Roumains de Transylvanie du nord (Eva Krekovičová) 658
 Der grosse Aufbruch (Peter Salner) 659
 J. F. Geist — K. Kürvers, Das Berliner Mietshaus 1740—1862; Das Berliner Mietshaus 1862—1945 (Peter Salner) 660
 P. H. Stahl, Histoire de la décapitation (Emília Horváthová) 661
 D. Freeman, Margaret Mead and Samoa (Marta Botíková) 662

OBSAH 36. ROČNÍKA

СОДЕРЖАНИЕ

ТРАДИЦИИ О РАЗБОЙНИЧЕСТВЕ В КУЛЬТУРЕ И ИСТОРИЧЕСКОМ СОЗНАНИИ НАРОДОВ ЧЕХОСЛОВАКИИ К 300-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ЮРАЯ ЯНОШИКА

СТАТЬИ — МАТЕРИАЛЫ

Введение (Вера Гашпарикова) 399
 Хорват, Павел: Возникновение и развитие разбойничества в словацкой области Карпат 407
 Гашпарикова, Вера: Повествования словацкого народа о разбойниках 429
 Климова, Дагмар: Фольклорные рас-

сказывания о разбойниках карпатской области Моравии и Силезии 453
 Бурласова, Соня: Словацкие народные песни с разбойничьей тематикой 469
 Шрамкова, Марта — Сироватка, Олдржих: Моравские и силезские песни о разбойниках 483
 Дужек, Станислав: Разбойничьи танцы в словацкой народной танцевальной традиции 493
 Елиandrova, Зденка: Разбойничьи танцы в Моравии и Силезии 509
 Профантова, Зузана: Разбойничья тематика в традиционных пословицах в Словакии 519
 Лутер, Даниел: Мотивы разбойников в словацком народном театре 526
 Ондрейка, Климент: Детский фольклор с разбойничьей тематикой в области словацких Карпат 531
 Черна, Катарина: Тематика разбойничества в народном изобразительном искусстве в Словакии 543
 Краус, Цирил: Яношик в поэзии словацкого романтизма 563
 Хароус, Эмил: Разбойники в чешской литературе 572
 Бенеш, Богуслав: Разбойник и разбойничество в чешской полународной литературной продукции 583
 Чавойски, Ладислав: Фигуры разбойников в словацком драматическом творчестве 590
 Ковач, Мишо А.: Персонажи разбойников в словацких и чешских пьесах для кукольных театров 594
 Мигалик, Петер: Тематика разбойничества в словацком кинематографическом творчестве 599

ДИСКУССИЯ

ТЕОРЕТИКО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ СТАТЬИ И МАТЕРИАЛЫ

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА С ТОЧЕК ЗРЕНИЯ ЭТНОГРАФИИ И ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Филова, Божена: Задача этнографической науки в процессе формирования социалистического общественного сознания 618
 Ботик, Ян: Этнография и историко-этническая идентификация современного человека 625
 Хлошкова, Хана: Место традиции предания при формировании общественного сознания 628

Ботикова, Марта: Задача этнографии при формировании этнического сознания Словаков за рубежом . . .	631	Oldřich: Die mährischen und schlesischen Lieder über Räuber	483
ОБЗОРЫ		Důžek, Stanislav: Die Räubertänze in der slowakischen Volkstanztradition	493
Кучма, Иван: Этнографическое исследование в Матици словацкой — к 125-ой годовщине основания . . .	633	Jelínková, Zdenka: Die Räubertänze in Mähren und Schlesien	509
Жизненный юбилей Д-ра Веры Гашпариковой, канд. наук (Милан, Лешчак)	639	Profantová, Zuzana: Die Räuberthematik in der Sprichworttradition der Slowakei	519
Юбилей Д-ра Эстер Плицковой, канд. наук (Ярмила Паличкова — Паткова)	641	Luther, Daniel: Die Räubermotivik im slowakischen volkstümlichen Theater	526
О деятельности семинара марксистской методологии для молодых научных сотрудников при Институте Этнографии САН (Зузана Профантова)	644	Ondrejka, Kliment: Die Kinderfolklore mit Räuberthematik im Bereich der slowakischen Karpaten	531
X-ое Генеральное собрание Словацкого этнографического общества при САН и научная конференция Задача этнографической науки при формировании общественного сознания — Левице 1987 (Гана Хлошкова)	645	Čierna, Katarína: Räuberthematik in der bildnerischen Äusserung des Volkes in der Slowakei	543
Выставка «Яношик в словацком изобразительном искусстве» (Мартин Мешша)	649	Kraus, Cyril: Jánošík in der slowakischen romantischen Literatur	563
РЕЦЕНЗИИ И РЕФЕРАТЫ	650	Charous, Emil: Die Räuber in der tschechischen Literatur	572
СОДЕРЖАНИЕ ЖУРНАЛА ЗА 36-ОЙ ГОД ИЗДАНИЯ	664	Beneš, Bohuslav: Der Räuber und das Räuberwesen in der tschechischen halbvolkstümlichen literarischen Produktion	583
		Čavojský, Ladislav: Die Räuber gestalten im slowakischen Theater-schaffen	590
		Kováč, Mišo: Die Räubergestalten in den slowakischen und tschechischen Spielen des Puppentheater	594
		Mihálik, Peter : Die Räuberthematik im slowakischen Filmschaffen	599

INHALT

TRADITIONEN ÜBER DAS RÄUBERWESEN IN DER KULTUR UND HISTORISCHEN BEWUSSTSEINS DER NATIONEN IN DER TSCHECHOSLOWAKEI — ZUM 300. JUBILEUM DES GEBURTSTAGES VON JURAJ JANOŠÍK

STUDIEN — MATERIALIEN

Einleitung (Viera Gašparíková)	399
Horváth, Pavel: Die Entstehung und Entwicklung des Räuberwesens im slowakischen Teil der Karpaten	407
Gašparíková, Viera: Die Erzählungen des slowakischen Volkes von den Räubern	429
Klímová, Dagmar: Die Räuber im Karpatengebiet Mährens und Schlesiens	453
Burlasová, Soňa: Die slowakischen Volkslieder mit Räuberthematik	469
Šrámková, Marta — Sirovátka,	

DISKUSSION

THEORETISCH-ANALYTHISCHE STUDIEN UND MATERIALIEN

DIE FORMIERUNG DES SOZIALISTISCHEN BEWUSSTSEINS DES ZEITGENÖSSISCHEN MENSCHEN AUS DEN ASPEKTEN DER ETHNOGRAPHIE UND FOLKLORISTIK

Filová, Božena: Die Aufgabe der ethnographischen Wissenschaft bei der Formierung des sozialistischen gesellschaftlichen Bewusstseins	618
Botík, Ján: Die Ethnographie und die historisch-ethnische Identifizierung des zeitgenössischen Menschen	625
Hlôšková, Hana: Der Platz der Sagentradition bei der Formierung des Gesellschaftsbewusstseins	628
Botíková, Marta: Die Aufgabe der Ethnographie bei der Formierung des ethnischen Bewusstseins der Slowaken im Ausland	631

RUNDSCHAU

Kučma, Ivan: Die ethnographische Forschung in Matica slovenská — zum 125. Jubiläum der Gründung 633

Das Lebensjubiläum von PhDr. Viera Gašparíková, CSc. (Milan Leščák) 639

Das Jubiläum von PhDr. Ester Plicková, CSc. (Jarmila Paličková-Pátková) 641

Über die Tätigkeit des Seminars der marxistischen Methodologie für junge Wissenschaftler bei dem Ethnographischen Institut des SAW (Zuzana Profantová) 644

Die X. Generalversammlung der Slowakischen Ethnographischen Gesellschaft bei der Slowakischen Akademie der Wissenschaften und die Konferenz „Die Aufgabe der ethnographischen Wissenschaft bei der Formierung des Gesellschaftsbewusstseins“ — Levice 1987 (Hana Hlôšková) 645

Die Ausstellung „Jánošík in der slowakischen bildenden Kunst“ (Martin Mešša) 649

BÜCHERBESPRECHUNGEN UND REFERATE 650

INHALT DES 36. JAHRGANGES 664

CONTENTS

TRADITIONS OF BRIGANDS IN CULTURE AND HISTORICAL CONSCIOUSNESS OF THE NATIONS OF CZECHOSLOVAKIA — TO THE 300TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF JURAJ JANOŠÍK

ARTICLES — VARIOUS MATERIAL

Introduction (Viera Gašparíková) 399

Horváth, Pavel: The beginning and development of brigandage in Slovak region of the Carpathians 407

Gašparíková, Viera: Narrations of Slovak folk about brigands 429

Klímová, Dagmar: Folkloric narration on brigands in the Carpathian region of Moravia and Silesia 453

Burlasová, Soňa: Slovak folk songs of brigands 469

Šrámková, Marta — Sirovátka, Oldřich: Moravian and Silesian songs on brigands 483

Důžek, Stanislav: Brigand's dances in Slovak folk dancing tradition 493

Jelínková, Zdenka: Brigand's folk dances in Moravia and Silesia 509

Profantová, Zuzana: Brigand's topic in proverbial tradition in Slovakia 519

Luther, Daniel: Brigand's motives in Slovak folk theatre 526

Ondrejka, Kliment: Children's folklore with brigand's topic in the region of Slovak Carpathians 531

Čierna, Katarína: Brigand's topic in the folk fine arts expression in Slovakia 543

Kraus, Cyril: Jánošík in the poetry of Slovak romanticism 563

Charous, Emil: Brigands in Czech literature 572

Beneš, Bohuslav: A brigand and brigandage in Czech semi-folk production 583

Čavojský, Ladislav: Characters of brigands in the Slovak theatre production 590

Kováč, Mišo A.: Characters of brigands in Slovak and Czech puppet theatre plays 594

Mihálik, Peter: Brigand's topic in the Slovak film production 599

DISCUSSION

THEORETICALLY-ANALYTICAL ARTICLES AND VARIOUS MATERIAL

THE SHAPING OF SOCIALIST CONSCIOUSNESS OF THE CONTEMPORARY MAN FROM THE ASPECTS OF ETHNOGRAPHY AND FOLKLORISTICS

Filová, Božena: The role of ethnographic science in shaping the socialist social consciousness 618

Botík, Ján: Ethnography and the historico-ethnic identification of the contemporary man 625

Hlôšková, Hana: The place of tale tradition in shaping social consciousness 628

Botíková, Marta: The role of ethnography in shaping ethnic consciousness of Slovaks living in abroad 631

COMMENTARY

Kučma, Ivan: Ethnographic investigation in Matica slovenská — to the 125th anniversary of its establishment Life jubilee of Ph.D. Viera Gašparíková CSc. (Milan Leščák) 633

Jubilee of Ph.D. Ester Plicková CSc. (Jarmila Paličková-Pátková) 641

On the activity of the seminar of Marxist methodology for young scientific workers at the Institute of Ethnography of the Slovak Academy of Sciences (Zuzana Profantová) . 644
Xth General assembly of the Slovak ethnographic society at SASc and the scientific conference "The Role of Ethnographic Science in Shaping

social Consciousness" — Levice 1987 (Hana Hlôšková) 645

*
Exhibition "Jánošík in the Slovak fine arts" (Martin Mešša) 649

REVIEWS AND REPORTS 650

CONTENTS OF THE 36th VOLUME 664

ZBOJNÍCKA TEMATIKA V PRÍSLOVNEJ TRADÍCI NA SLOVENSKU

ZUZANA PROFANTOVÁ

Národopisný ústav SAV, Bratislava

Človek je jediný tvor, ktorý po sebe zanecháva správy, konštatuje E. Panofsky a zároveň dodáva, že úlohou dedičov týchto správ je pochopenie významových alebo konštrukčných vzťahov, ktoré sú ich obsahom.¹ Takými to správami sú pre náš príspevok čo do rozsahu najkratšie folklórne žánre — paremiologické výroky,² slovné spojenia, frazeologizmy, ale i samotné slová, ktoré majú svoju výpovednú hodnotu.

Pri folkloristickom objasňovaní pôvodu a minulých fáz vývinu jednotlivých výrokov si pomáhame predovšetkým historicko-sociálnymi, etnografickými, ako aj etymologickými informáciami, pokiaľ ich prirodzene máme k dispozícii. Preto i objasnenie genézy a života paremiologických výrokov so zbojníckou tematikou je práca náročná, keďže ich súčasným formám i významu predchádzal dlhodobý vývin ich uvedomovania a ustaľovania. Diachrónny prístup v skúmaní problematiky paremiologických výrokov, ale aj vlastných frazeologizmov, je vo folkloristike i v jazykovede u nás takmer na začiatku.

Každý ustálený výrok vyžaduje vlastnú historicko-etymologickú analýzu, pretože sa svojim vznikom viaže na určité časové obdobie. Pri jeho vzniku

sú dôležité tak vnútrojazykové ako i vonkajšie jazykové faktory, ktoré sa viažu s konkrétnym historickým obdobím vývinu, života národa. Paremiologické výroky i ľudová frazeológia odrážajú jeho bohatú historickú skúsenosť, pričom historizmami formálne vyjadrujú svoju časovú zaradenosť.

Historicko-sociálne a etnografické väzby folklóru zohrávajú podstatnú úlohu nielen v samotnom folklorizovanom faktografickom odraze skutočnosti, ale aj v štruktúrach žánrov a systéme zloženia ich obrazov. Tematika zbojníctva ako prejavu revolty a sociálno-oslobodzovacích snáh ľudu v podmienkach feudalizmu našla široké uplatnenie predovšetkým v prozaických žánroch a v ľudovej poézii. Každému folklórnemu žánru sú však vlastné isté určujúce hranice v obsahu, selekcii javov reality, tematickom objeme, ako aj v určitom špecifickom žánrovom uhle pohľadu a spôsobe umeleckého stvárnenia. Pre príslovné žánre je charakteristický práve formulo-kódový charakter zobrazenia skutočnosti, spôsobilý stvárniť realitu v jej dialektickej protirečivosti. Preto sa z jazyka nevytrácajú, ale uplatňujú sa ako hovorové prvky, ako aj jazykové prostriedky charakteristicky prí-

znakové nielen v umeleckej literatúre, ale i v publicistike. Mnohokrát sa nanovo formulujú podľa starých modelov, pričom ich sociálno-funkčná základňa sa stáva oveľa širšou a variabilnejšou.

V súčasnej vyspelej spoločnosti sa jednoznačne ukazuje potreba vlastného historizmu, historického vedomia ako integrálnej zložky vlastnej etnickej existencie. Kontinuita jazykového vývinu, a teda aj určitý jazykový historizmus, sú neoddeliteľnými predpokladmi a súčasťami historického vedomia.

Existencia zbojníckej tematiky v konverzačných žánroch slovenského folklóru v súčasnosti nie je len dôsledkom častej reaktívacie pozitívneho odkazu zbojníckej tradície ako celku, ale vyplýva aj zo spomínanej povahy a fungovania týchto výrokov.

Už v samotnom slove zbojník, ktoré je kľúčovým slovom a nositeľom významu mnohých výrokov, zostala po niekoľko storočí na Slovensku koncentrovaná podstata celého hnutia odporu. O štruktúrnom charaktere slova jazykoveda konštatuje, že slovo sa môže vzťahovať k skutočnosti celým systémom významov. V ňom sa odráža chápanie predmetu alebo javu a jeho spojenie s inými predmetmi a javmi historickej skutočnosti. Slovo má svoj ustálený vecný a slohový význam. „Významová stavba slova nemá konštantnú hodnotu, a preto aj miesto slova v štruktúre slovnej zásoby môže byť variabilné. Ak s javom ustúpi prvotný nominatívny význam slova, nemusí to mať za následok úplné vymiznutie slova zo slovnej zásoby, naopak, často zostávajú živé frazeologizované významy. Spisovná reč potom využíva pri raste svojich pomenovacích potrieb mnohé lexikálne prvky ľudovej reči aj vtedy, ak sa pôvodná vec, jav označený týmto slovom či slovným spojením dostali do úzadia alebo zanikli.“³

Tak napr. slová vyjadrujúce zbojníctvo, ako ich uvádza A. Bernolák v *Slovári* (1825—1827, V., 4 259): z b o g

n i c t w í, -á-n. latrocinium, Strassenräuberei: latorság, tolvajság. Syn. Krádež, Zboj a ďalej z b o g o w á n í — expugnatio, debellatio, devictio, Entwaffung, Eroberung, Überwindung, viadalal megvétel, megvívás, meggyőzés. Syn. Prewíšeňi, Ubogowáňi, Zwíťazení, nadobudli v priebehu času širší významový obsah a v súčasnosti, po zániku zbojníctva ako sociálneho javu, nemusia už označovať činnosť vykonávanú zbojníkom. Slovník slovenského jazyka (ďalej SSJ, 1959, V., s. 573) uvádza z b o j ako trochu zastaralé slovo, vyjadrujúce násilné, trestné, nedovolené odnímanie cudzích vecí, lúpež, lúpenie a z b o j s t v o, z b í j a n i e — ísť, vydať sa na zboj, chodiť, túlať sa po zboji, živiť sa zbojom.

A. Bernolák uvádza pod heslom z b o g n í k — latro, praedo, predator, fur, pyrata, Räuber, Strassenräuber, látor, bojnyék, tolvay, lopó. Syn. Zbigák, loter, česky Zákerňík, 2/ homicida, Mörder, Todschläger; gylkas. Syn. Mordár.

Okrem hesla z b o j n í k (V., s. 573) — 1. kto zbija, kto chodí po zboji, lúpežník; 2. pejoratívne, nečestný, podlý človek, naničhodník, ničomník, obsahuje SSJ aj staršie výrazy.⁴

Príslovné výroky s kľúčovým slovom a významom zbojník nevypovedajú len o niektorých príznakoch zbojníctva. Paremiologické žánre všeobecne sú svojim charakterom viacrozmerne. Príznakovým je pre ne ich ontologický, ale aj axiologický status projektovania, ale aj formovania skutočnosti.

Hodnotiaci aspekt sa v nasledujúcich výrokoch v rovine vnútorného kontextu prejavuje citeľne nejednotne. Práve odlišnosť postojov vyjadruje reálnejšie a pravdivejšie samotnú podstatu rozpornosti zbojníctva ako sociálneho javu feudalizmu. *Zbojník rovná svet* (K. Ondrejka, Paremiol. archív. NÚ SAV); *Zbojník sa laká, čo len list v hore zašuští* (A. P. Záturský, 1975); *Valasi-zbojníci* (K. Ondrejka, Paremiol. archív. NÚ SAV); *Zverry idú kade tade, za zbojníkom guľky*

všade (K. Ondrejka, Paremiol. archív. NÚ SAV).

V ustálených výrokoch je poeticky vyjadrená aj miera charakteristiky a príslušnosti: *Zbojník od koreňa*; *Zbojník od špiku*; *Zbojník od kosti* (A. P. Záturský, 1975).

Pri sémantickej analýze a interpretácii nášho materiálu musíme mať neustále na zreteli dôležitosť špecifikovaného a diferencovaného vzťahu kontextového okolia výroku alebo samotného slova. Tak ako je pri paremiologickom výroku dôležitá stratégia recipienta (strategy) a základný význam výroku (base meaning) — ktoré určujú význam výroku v konkrétnej situácii (situation) — ako proverb performance meaning, tak i pri konkrétnom slove relatívne ustálený mimokontextový, vecný a slohový význam slova môže kontext potvrdiť alebo modifikovať. Napr. vo výrokoch: *Máte vy to syna, zbojníka!* (L. Ondrejov, Paremiol. archív. NÚ SAV); *Počkaj, ty zbojník pánsky!* (L. Ondrejov, Paremiol. archív. NÚ SAV); *Lebo Jánošík nebol zbojník ako zbojník, ten bil krivdu a meral pravdu* (A. Melicherčík, 1963). Zatiaľ čo prvé dva výroky vyznievajú pejoratívne a slovo zbojník je tu použité vo funkcii invektívy, v treťom výroku je kombinovaných niekoľko foriem ustálených spojení. V prvej časti — *Jánošík nebol zbojník ako zbojník* — konštatujeme lexikálnu realizáciu tzv. paradigmatického radu tej istej frazeologizovanej konštrukcie, kedy sa kvalifikáciou a komparáciou dvoch opozitných významov zakódovaných v jednej lexikálnej jednotke získava celkovo pozitívny hodnotiaci postoj, ktorý je ďalej potvrdený rozvinutím a doplnením charakteristiky hrdinu Jánošíka v druhej časti vety. Tu môžeme uvažovať o syntaktickej parafráze — *merať pravdu* (merať od buka do buka). Ako naznačil aj širší analyzovaný materiál, v samotnom pojme zbojník konštatujeme zakódované dva významy a postoje:

a) negatívne hodnotiaci, zbojník = korisťník, násilník

b) pozitívne hodnotiaci, zbojník = zidealizovaný pomstiteľ, krivdy, sociálneho útlaku.

Zo známych zbojníkov je v slovenskej príslovej tradícii stvárnený predovšetkým Jánošík, vodca zbojníckej družiny. Jeho charakteristiku uvádza SSJ (I. s. 631—632) *Jánošík* — povestný zbojník zidealizovaný slovenským ľudom, vodca hôrných chlapcov. Ďalej SSJ uvádza adjektívum *jánošíkovský* a substantívum *jánošíkovec* — člen jánošíkovej družiny, ktoré môžeme považovať už za novotvary.

Ako obhajoba zbojníctva vyznieva výrok: *Nechcel Jánošík, ale musel* (Š. Hanigovský, 1938). Skepticky však pôsobí výrok: *I Jánošík bou, a chytili ho* (K. Ondrejka, Paremiol. archív. NÚ SAV). Z povesti o Jánošíkovej nesmrteľnosti a sile zakliatej do opasku sa v ľudovej frazeológii ustálilo prirovnanie: *Tuhé ako Jánošíkov pás* (A. Záturský, 1975).

Podmienky, miesto a spôsob zboja realisticky zobrazuje a vyjadruje frazeologizmus s priamou prírodnou motiváciou *ísť poza bučky* — na zboj (SSJ, II., s. 142), tak ako je to vyjadrené v ľudovej piesni *Obúvajte chlapci krpce . . . Valašky do ručky a tak poza bučky* (V. Gašpariková, 1964). Slovné spojenia *poza bučky*, *spoza bučky* interpretuje SSJ ako zákerne od chrbita; *po zbojnícky* (SSJ II., s. 142). Malý frazeologický slovník (ďalej MFS, 1977, s. 23) tieto výrazy uvádza ako a) tajne, nepriamo; b) zákerne, s nepriateľskými úmyslami. V tomto prípade si slovo aj v sémanticky najtesnejšom spojení vo frazeologizme zachováva niečo zo svojej podstaty. Významová nerozložiteľnosť frazeologickej jednotky je len zdanlivá. Miera zachovania vlastného lexikálneho významu jednotlivých komponentov je rozličná a nemožno tvrdiť, že by sa lexikálny význam úplne strácal.

Ako máme možnosť sledovať danú

problematiku na príkladoch zo súčasnej slovenskej prózy, opäť je tu dôležité začlenenie ostatných výrazových prostriedkov do kontextu, ktorý príslušný významový odtieň či iný vlastný význam nadobudnutý v jazykovej praxi konkretizuje. Napr. *Zbojníci číhajú v doline, na kopci, idú poza bučky, tiahnu cez vrbiny, ...* (L. Feldek, 1982); *Lepší a plodnejší ako toto stretnutie spoza bučka — je otvorený boj* (A. Matuška, MFS, 1977).

Ludová tradícia v mnohom idealizovala nielen samotné zbojníctvo, ale aj jeho hrdinov. Túžba feudálneho ľudu po spravodlivej sociálnej rovnosti našla výraz vo výroku *bohatým bral a chudobným dával*, ktorý je frekventovaný vo viacerých folklórnych žánroch, v ľudových piesňach aj prozaických podaniach:

*Podlieštie, podlieštie,
zelené podlieštie,
dajže panebože,
hôrnyim chlapcom štestie
by bohatým brali
a chudobným dali*

(V. Gašpariková, 1964).

Jánošík potom ušiel do hôr a stal sa zbojníkom. Bohatým bral a chudobným dával (A. Melicherčík, 1963). Zaujímavá je konfrontácia modifikovaného hodnotiaceho prístupu vyjadreného v aktualizáciách a parafrázach výroku, zapísaných v súčasnosti. Napr. *Jánošík, tam bral kde bolo*. (V. Gašpariková, 1964); *A nebojíš sa teho Janka, teho veľikieho zbojníka? A vona povedala. Veru sa bojím. Bere a iným dáva* (V. Gašpariková, 1979); *Teraz by mal Jánošík koho naháňať, keď chudobe berú* (K. Ondrejka, Parem. archív. NÚ SAV).

Mnoho prozaických podaní sa traduje o zbojníckej štedrosti. Najrozšírenejším z nich je rozprávanie o Jánošíkovom obdarovaní nevesty plátnom. Vo všetkých podaniach figuruje ustálený výraz spô-

sobu merania „od buka do buka“, ktorý je často použitý vo funkcii pointy príbehu, napr. *... a pretože metra nemali, odmerali im ho (zbojníci) len tak od buka do buka. Ušlo sa im viacej... A od tých čias sa hovorí, keď niekto viacej namerá, že ty máš meter — ako Jánošík, od buka do buka!* (A. Melicherčík, 1963). Svojou genézou sa toto ustálené spojenie spája s priamou prírodnou motiváciou, ako to naznačuje aj nasledovná ukážka z toponymického rozprávania, kde sa však pripisuje príslovečná štedrosť už inému zbojníkovi Michalovi Vdovcovi: *A jak sa už vyspievala, tak Dovec potom pripäu plátno a nameral jej od buka ku buku. Preto sa toto mesto volá Predubuk* (V. Gašpariková, 1964). Dnešné obrazné, prenesené chápanie tohto ustáleného slovného spojenia uvádza aj MFS a SSJ.⁵

V ľudovej slovesnosti sa traduje výrok pripisovaný Jánošíkovi, ktorým podľa povesti odmietol pred popravou cisársku milosť. SSJ uvádza tento výrok: *teraz ma zjecte, keď ste ma upiekli* (J. Botto, SSJ, V. s. 618) vo význame: dokončíte svoje dielo. Z ľudových výrokov sme vybrali niekoľko variantov výrokov, ktoré poukazujú na možné spôsoby zmien pri zachovávaní významovej ustálenosti výroku: *Ale keď to písmo prišlo, už bol celý pokazený (Jánošík) a nechcel žiť, tak bez chuti povedal: Keď ste si ma uvarili, nuž ma teraz aj zecte* (V. Gašpariková, 1979); *Keď ste mi mäso zjedli, zjecte mi i kosť* (A. Melicherčík, 1963); *... ale on nechcel ísť spod šibnice. — Keď ste mi vzali slávu, vezmite si aj môj život!* (V. Gašpariková, 1979); *Nie páni, nedočkáte sa, keď ste si ma upiekli, tak si ma aj zjecte!* (A. Melicherčík, 1963).

Podobne môžeme uvažovať aj o inom ustálenom výroku, ktorý sa v povedomí viaže so zbojníckou tradíciou, ako ho uvádza aj SSJ (J. Botto, I., s. 606) pod heslom *dukát — stoj! Daj Bohu dušu a chlapom dukáty*.

Kvalitatívne odlišným impulzom k udomácneniu a rozšíreniu nasledovného výroku v ľudovej frazeológii bola báseň J. Bottu *Smrť Jánošíkova*. Literárny citát: *podsypte mu hrachu, budete bez strachu!* (SSJ, I., s. 773) sa dostal do širokého povedomia, frazeologizoval sa a nadobudol aj prenesený význam: *... nasypali hrachu pod jelenie nôžky ...* (A. Melicherčík, 1963); *V tej našej krásnej jánošíkovskej tradícii by sme nemali pokračovať len v tom, že si budeme navzájom sypať hrach pod nohy* (Nové slovo, M. Zimková, Parem. archív. NÚ SAV); *I v posledných prácach napísaných na jánošíkovskú tému spisovatelia neodolali a Jánošíkovi sa veselo podsy-páva ten národopisný hrach* (L. Feldek, 1982). Fixovanú literárnu podobu výroku možno považovať v tomto prípade za stabilizujúci činiteľ formálnej a tiež významovej ustálenosti, kedy za genetický prameň frazeologizmu považujeme doslovný význam slov, ako to dokladá aj ľudové podanie o „zľapaní“ Jánošíka: *Akási baba zakričala, aby mu hrachu nasypali pod nohy, že ho tak skôr uvlá-dzu* (A. Melicherčík, 1963).

V zábavnej funkcii sa v súčasnosti často používa i ustálené prirovnanie *ako by ich jedna mater mala* (J. Botto, 1960, 11). Frekventované sú aj iné aktualizácie a parafrázy, napr. *Ej, zapískal Jánošík na skale vysokej...* (ľudová pieseň); *Ej, zapískal Jánošík na špikovej kosti* (Parem. archív. NÚ SAV) a iné.

Ako máme možnosť sledovať na mnohých príkladoch, kontextovosť je prirodzenou vlastnosťou, závislosťou analyzovaných paremiologických textov i užších frazeologizmov. M. M. Bachtin hovorí, že text žije iba v bode dotyku s iným textom. Iba v bode tohto kontaktu textov sa zažíha svetlo, svietiace dopredu i dozadu, zapájajúce daný text do dialógu.⁶ „Tak ako sa dialektika zrodila z dialógu, aby sa opäť vrátila k dialógu na vyššej úrovni, tak aj pochopenie týchto mikrotextov, ako usúvzťaž-

nie s inými textami a ich naplnenie iným zmyslom, resp. významom v novom kontexte, vyplýva z etáp dialogického pohybu pochopenia; východiskový bod — daný text, pohyb vzad — minulé kontexty, pohyb vpred — anticipácia (a počiatok) budúceho kontextu.“⁷

Analyzované výroky so zbojníckou tematikou zahrňujú domáce reálie, motiváciou a obraznosťou boli a sú aj dnes zrozumiteľné v dialógu tak nositeľom-recipientom ako aj percipientom, hoci v niektorých prípadoch napr. pri sémantickej disociácii, uvedomenie si genetickej súvislosti práve so zbojníckou tradíciou môže byť latentné, resp. nena-stáva. Inokedy však zámerný výber slov, napr. ako prostriedku navodenia určitého štýlového koloritu alebo zvýšenej expresivity výrazu, je dôkazom sily pre-trvávajúcej tradície, hoci aj v takejto zdanlivo nenápadnej forme.

Za produktívny rys a prejav jednotlivého prístupu recipienta k výroku ako mikrotextu sui generis na osi petrifikovanosť-variantnosť-aktualizovanosť,⁸ pri ktorom dochádza určitým spôsobom k „zúročeniu“ tradície a obohateniu jazyka, považujeme aj už spomenuté početné aktualizmy a parafrázy ustálených výrokov. Aj takýmto spôsobom sa prejavuje charakteristická polyfunkcionálnosť folklóru, ako výsledok zmeny jedných javov folklóru v závislosti od iných. Fungovanie parémií so zbojníckou tematikou súčasne v rôznych odlišných funkciách vyplýva nielen z prirodzeného charakteru života daných folklórnych foriem, ale je tiež dôsledkom etapovitého prístupu k chápaniu zbojníctva a zbojníckej tradície v dejinách nášho národa. Analyzované výroky sa uplatňujú vo funkciách a) textových, b) kontextových, c) konsituačných,⁹ od polohy poznávacej, informatívnej, evaluatívnej, kultúrnohistorickej, morálno-apelatívnej či imperatívnej, cez polohy estetické-štylotvorné až po zábavné, často až ironizujúce.¹⁰

Ako naznačil analyzovaný materiál, zo synchronného aj diachrónneho pohľadu výroky so zbojníckou tematikou prá-

vom zaraďujeme do aktívneho potenciálu našej národnej frazeológie a paremiológie.

POZNÁMKY

- 1 PANOFSKÝ, E.: Význam ve výtvarném umění. Praha 1981, s. 12, citované podľa BROŽÍK, V.: Kulturně dědictví a ľudská činnost. In: Estetika XX, 1983, č. 3, s. 129—137.
- 2 V našej koncepcii považujeme za paremiologické útvary (parémie) príslovia, porekadlá, úslovia (obrazné výrazy charakterizujúce nejakú situáciu), ustálené prirovnania, čiastočne súslovia (slovné páry). Ako frazeologické jednotky predstavujú paremiologické útvary slovné spojenia, ktoré sa vyznačujú obraznosťou, nerozložiteľnosťou svojho významu, ale aj expresívnosťou; ich prevládajúcou tendenciou v oblasti významu je úsilie o všeobecnú platnosť. Podľa KOSOVÁ, M.: Projekt vydania slovenských prísloví. In: Slov. Národop. 29, 1981, č. 4, s. 617.
- 3 Pozri BLANÁR, V.: K zániku slov v ľudovej reči. Jazykoved. Štúd. 2, 1957, s. 65—74.
- 4 Napr. *zbojca* — zastaralé; *zbojník*, *lúpežník*; *zbojci zlata chtiví* (P. Dobšinský) a *zbojníč*, *hromadné*; *zbojníci*, *lúpežníci*; *Turci*, *tá zbojníč divoká* (S. Chalupka) spolu so substantívom *zbojníčina*, slovesom *zbojníčiť* a expresívnymi adjektívami *zbojný* a *zbojský*. Vychádzajúc z Bernolákovho Slovára, uvádza aj Káľalov Slovenský slovník z literatúry a nárečí (1923, s. 857) heslá *zboj* (zbojstvo) — lup, *loupež*, *zbíjať* — po zboji chodiť, *zbojníčiť*, *loupežiti*, *loupati* (porovnaj Bernolák) a *zbojník* — *loupežník*.
- 5 *Merať od buka do buka* — hovorové; nehodnotiť veci presne, spravod-

- livo, primerane, posudzovať niečo náhodne (MFS, s. 23), *od buka (do buka)* — hovorové; bez plánu, náhodne, hocijako, neporiadne (robíť niečo) (MFS, s. 33), *robíť niečo od buka do buka* bez plánu, náhodne, hocijako, neporiadne (SSJ, II, s. 142). Pri skúmaní ľudovej frazeológie sme zaznamenali niektoré morfológické i lexikálne varianty citovaných ustálených výrokov. Napr. *Jánošík jej za to nameral plátna od buka ku hrabu*. (V. Gašparíková, 1979); z poľskej verzie... *A veru na jar nameral Zošlanke plátna na sukňu od svrčiny do svrčiny*. *To bol ríť!* (V. Gašparíková, 1979); *Vedel mnoho porekadiel od buka do buka*. (Jégé, SSJ, s. 182).
- 6 BACHTIN: M. M.: K metodológii humanitných vied. Romboid, 1987, 11, s. 60.
- 7 Tamtiež, s. 60.
- 8 Termín „os petrifikovanost-variantnost-aktualizovanost“ použil MLACEK, J.: Frazeológia v Mináčových esejistických knihách. Slov. Reč, 41 1976, č. 3, s. 144—152.
- 9 Pojem konsituácia použil TRZYNADLOWSKI, J.: Male formy literackie. Wrocław 1977, mieni nimi podmienky — špecifické materiálne, nejazykové. Situácie, kedy určitý jav je predmetom agitácie (reklamy) a vyvoláva zároveň jej potrebu. V týchto podmienkach využívajú skúmané texty svoje možnosti aluzijné, syntetizujúce, politické aď.
- 10 Napr. uplatnenie analyzovaných výrokov v dramatických dielach *Na skle maľované*, *Horúci zemiak*, *Pacho hybský zbojník*, aď.

PRAMENE

Použitý materiál sme získali z nasledovných prameňov:

- I. Slovníky slovenského jazyka a frazeológie.
- II. a) súborné knižné zbierky slovenských prísloví.
b) rukopisné zápisy príslovných výrokov z najnovšieho obdobia. Materiály

tohto zdroja nami použitých prameňov sú súčasťou Paremiologického archívu Národopisného ústavu SAV.

- III. Monografické vydania ľudových podaní poézie a prózy so zbojníckou tematikou.
- IV. Problematika zbojníctva v dielach slovenskej literatúry.

- I.
Slovníky slovenského jazyka a frazeológie:
BERNOLÁK, A.: Slovník Slovenský Česko-La-
fínsko-Německo-Uherský. 1.—6. Budín 1825—
1827.
JÁNOŠÍK, A. — JÓNA, E.: Slovník spisov-
ného jazyka slovenského I. Turč. Sv. Martin,
1946.
KÁLAL, K. M.: Slovenský slovník z literatúry
a nárečí. Banská Bystrica 1923.
Slovník slovenského jazyka. I.—VI. Bratisla-
va, SAV 1959—1965.
SMIEŠKOVÁ, E.: Malý frazeologický slovník.
Bratislava 1977.
TVRDÝ, P.: Slovenský frazeologický slovník.
Trnava 1931.

II.

- a) Národopisné knižné pramene:
ZÁTURECKÝ, A. P.: Slovenské príslovia,
porekadlá a úslovia. III. vyd. Bratislava
1975.
HANIGOVSKÝ, Š.: Slovenské príslovia. Ko-
šice 1938.
b) Paremiologický archív NÚ SAV 1971—1976.
ONDREJKA, K.: Rukopisná zbierka prí-
sloví, 1948—1971.

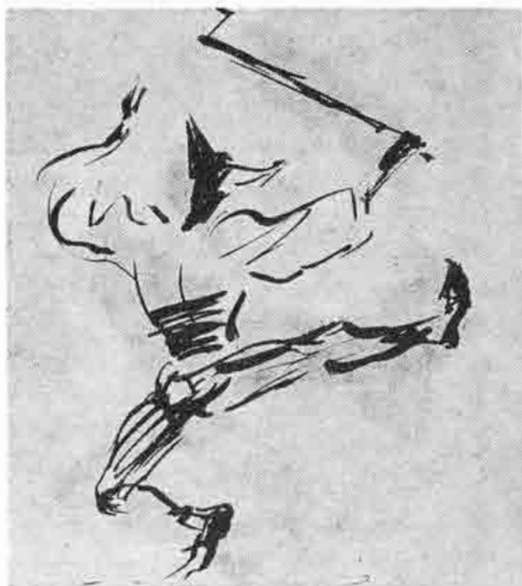
PROFANTOVÁ, Z.: Zápisy príslovných vý-
rokov. 1977—1984.

III.

- Monografické vydania ľudových podaní, poé-
zie a prózy so zbojníckou tematikou:
MELICHERČÍK, A.: Jánošík, junošík. Bra-
tislava 1963.
GAŠPARÍKOVÁ, V.: Zbojník Michal Vdovec.
Bratislava 1964.
TÁ ISTÁ: Povesti o zbojníkoch zo sloven-
ských a poľských Tatier. Bratislava 1979.

IV.

- Problematika zbojníctva v dielach sloven-
skej literatúry:
FELDEK, L.: Smutné komédie. Jánošík podľa
Vivaldiho. Bratislava 1982.
GRÁF, Š.: Jur Janošiak. Bratislava 1972.
LASICA, M. — SATINSKÝ, J.: Nečakanie
na Godota. Bratislava 1969.
MARTÁKOVÁ-RÁZUSOVÁ, M.: Junácka pa-
sovačka. Bratislava 1962.
MILOTA, V.: Ja musím byť zbojník. Bra-
tislava 1964.
ONDREJOV, L.: Zbojnícka mladost. Martin
1937.
TEN ISTÝ: Jerguš Lapin. Bratislava 1939.

Slovenský národopis

Časopis Národopisného ústavu Slovenskej
akadémie vied

Ročník 36, 1988, číslo 3—4

Vychádza štyri razy do roka
Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej
akadémie vied

Hlavná redaktorka
Čl. kor. SAV BOŽENA FILOVÁ

Výkonná redaktorka
PhDr. ZORA VANOVIČOVÁ

Typografia: *Eva Kovačevičová*

Redakčná rada: PhDr. Ján Botík, CSc.,
PhDr. Soňa Burlasová, CSc., doc. PhDr.
Václav Frolec, CSc., PhDr. Viera Gašparí-
ková, CSc., doc. PhDr. Emília Horváthová,
CSc., PhDr. Soňa Kovačevičová, CSc.,
PhDr. Igor Krištek, CSc., PhDr. Milan Leš-
čák, CSc., doc. PhDr. Ján Michálek, CSc.,
PhDr. Ján Mjartan, DrSc., doc. PhDr. Šte-
fan Mruškovič, CSc., PhDr. Viera Nosá-
lová, CSc., prof. Antonín Robek, DrSc.,
PhDr. Peter Slavkovský, CSc., PhDr. Vie-
ra Urbancová, CSc.,

Redakcia: 813 64 Bratislava, Klemensova 19
Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného
povstania, n. p., Martin

Registr. zn. F 7091

Jednotlivé číslo Kčs 40,—; celoročné pred-
platné Kčs 80,—

Recširuje, objednávky a predplatné prijí-
ma PNS — ÚED, Bratislava, ale aj každá
pošta a doručovateľ. Objednávky do za-
hraničia vybavuje PNS — Ústredná expe-
dičia a dovoz tlačie, Gottwaldovo nám. 6,
884 19 Bratislava

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej aka-
adémie vied, 1988

СЛОВАЦКАЯ ЭТНОГРАФИЯ

Журнал Института этнографии Словацкой
Академии Наук

Год издания 36, 1988 № 3—4

Издается четыре раза в год

«ВЕДА», издательство Словацкой Академии
Наук

Редакторы Д-р Божена Филова и Д-р Зора
Вановичова

Адрес редакции: 813 64 Братислава, Клемен-
сова 19

SLOWAKISCHE VOLKSKUNDE

Zeitschrift des Ethnographischen Institutes
der Slowakischen Akademie der Wissen-
schaften

Jahrgang 36, 1988, Nr. 3—4. Erscheint
viermal im Jahre

Herausgegeben vom VEDA, Verlag der
Slowakischen Akademie der Wissen-
schaften

Redakteure PhDr. Božena Filová und
PhDr. Zora Vanovičová

Redaktion: 813 64 Bratislava, Klemenso-
va 19

SLOVAK ETHNOGRAPHY

Journal of the Ethnographic Institute of
the Slovak Academy of Sciences

Volume 36, 1988, No. 3—4

Published quarterly by VEDA, the Pub-
lishing House of the Slovak Academy of
Sciences

Managing Editors PhDr. Božena Filová
and PhDr. Zora Vanovičová

Editor: 813 64 Bratislava, Klemensova 19

L'ETHNOGRAPHIE SLOVAQUE

Revue de l'Institut d'Ethnographie de
l'Académie slovaque des sciences

Année 36, 1988, No. 3—4

Paraît quatre fois par an. Editions de
VEDA, maison d'édition de l'Académie
slovaque des sciences

Rédacteurs: PhDr. Božena Filová et
PhDr. Zora Vanovičová

Rédaction: 813 64 Bratislava, Klemenso-
va 19

Distributed in the socialist countries by
SLOVART Ltd., Leningradská 11, Brati-
slava, Czechoslovakia, Distributed in West
Germany and West Berlin by KUBON
UND SAGNER, D-8000 München 34, Post-
fach 68, Bundesrepublik Deutschland. For
all other countries, distribution rights are
held by JOHN BENJAMINS, B. V., Peri-
odical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA Am-
sterdam HOLLAND

